

**1909թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԵՒ ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵԹ-ՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ
ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ.
ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**

Հայկ Դեմոյան

1909 թ. Օսմանյան կայսրության Հալեպի ու Ադանայի վիլայեթներում տեղի ունեցած հայերի զանգվածային կոտորածների դրդապատճառների ու հետևանքների ուսումնասիրությունն առանձնահատուկ կարևորություն ունի օսմանյան կառավարության, ինչպես նաև քեմալականների կողմից կայսրության քրիստոնյա բնակչության, ի մասնավորի, հայերի դեմ իրազործված ցեղապահական քաղաքականության տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և հոգեբանական շարժադրությունների լուսարանման տեսանկյունից:

Այս առումով կարևոր են կոտորածներին ականատես դարձած հայ և օտարազգի հեղինակների վկայությունների վերլուծությունները: Վերջիններիս հաղորդումները, հիշարժան են, քանի դրանք հիմնականում ներկայանում են կողմնակի անձանց (bystanders) վկայությունների տեսքով: Դրանց թվում կարելի է հիշատակել Ալեքսանդր Աղոսիդեսի,¹ Ֆերհման Դարերի,² Ռուուլ Լամբերտի,³ Հենրի Վուդսի⁴ և այլոց վկայությունները:

1909 թ. կիլիկյան կոտորածները ուսումնասիրելիս առաջին հերթին պետք է դրանք դիտարկել թրքական վարչակարգերի փոփոխման, սակայն Հայկական հարցի լուծման և հայերի նկատմամբ եղած ընդհանուր քաղաքական գծի անփոփոխականության համատերսում:

Համբողիանուր հոգեբանական իրավիճակը, որը ստեղծված էր Օսմանյան կայսրությունում 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո և դրան հաջորդած տեղային բնույթ կրած բռնությունների ու զանգվածային սպանություններից հետո, բնութագրվում էր մահմեդական զանգվածի շրջանում՝ «կոտորածներից հետո հայերին տվերք քանի տարի և նրանք պատրաստ կլինեն հաջորդ կոտորածին» հայտնի կարգախոսով:

Այս առումով հատկանշական է ազգությամբ հովն հեղինակ Ա. Աղոսիդեսի աշխատության մեջ բերվող այն դրվագը, երբ թուրք պաշտոնյաններից մեկը խոսելով Կիլիկիայում տիրող իրավիճակի և մոտապուտ հայկական կոտորածների մասին, նշում է. «Սպասում ենք, որ փերակը լցվի մեղրով և այդժամ այն հավաքելու առիթը կներկայանա»:⁵ Այսպիսով ստեղծված իրավիճակը կարելի է բնութագրել նաև որպես թուրքական իշխանությունների ու մահմեդական հոծ բնակչության շրջանում կոտորածների հանդեպ եղած հոգեբանական սպասումով և նախատրամադրվածությամբ:

Հարկ է նշել, որ համիլյան կոտորածների ընթացքում կիլիկիահայությունը հիմնականում զերծ մնաց կոտորածներից ու բռնություններից: Այս հանգամանքը էապես նպաստեց երկրամասի հայ բնակչության թվաքանակի աճին ու բարեկեցության մակարդակի բարձրացմանը, ինչն աննկատ չմնաց հիմնականում հետամնաց ու քրիստոնյաների նկատմամբ մոլեռանդ ու անհանդուժողական տրամադրություններ ունեցող մահմեդական շրջապա-

1 A. Adossidès. Arméniens et Jeunes-Turcs: Les massacres de Cilicia, Paris, 1911.

2 Ferriman Duckett. Armenian Atrocities. Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana, London, 1913.

3 Rose Lambert. Hadjin and the massacres of Armenians. New York: Fleming H. Revell, 1911.

4 Henry Charles Woods. The Danger Zone of Europe: Changes and Problems In The Near East. Fisher Unwin, 1911.

5 Ա. Աղոսիդես. Հայեր և երիտրութեր. Կիլիկիայի կոտորածները, Երևան, ՀՅԹ-Ի, 2012, էջ 8:

տից: Այս հանգամանքը կարևոր դեր խաղաց հայ բնակչության թիրախավորման, իսկ հետագայում՝ կոտորածների իրականացման համար:

Կոտորածների նախապատրաստման, իրահրման ու իրազործման համար կարևոր դերակատարություն ունեցավ ջարդարաբների շրջանում անհրաժեշտ հոգեբանական մթնոլորտի ստեղծումը: Այդպիսի հանդիսացան սաղրանքների կիրառումը, ապատեղեկատվության տարածումը, մոլեռանդ զանգվածների մոտ կրոնական անհանդուրժողականության կրքերի բորբոքումը և այլն: Այդպիսի երևույթների և վկայությունների հանդիպում ենք ժամանակին լույս տեսած մամուլի և սկզբնադրյուրային գրականության մեջ: Ժամանակակիցներից անզիւցի դիվանագետ Ֆերիման Դաքետը հիշատակում է նաև տեղի թուրք կրոնավորների կողմից հատուկ ֆերվայով Սրբազն պատերազմ հայտարարելու և մահմեդականներին՝ հայերի դեմ կոտորածներ իրականացնելու համար իրահրելու մասին:⁶ Այս փաստը նույնպես խոսուն հանգամանք է տեղի ունեցած նախճիրի հոգեբանական դրդապատճառները լուսաբանելու համար:

Ականատեսներն ու ժամանակակիցները մատնանշում են, որ կիլիկյան կոտորածների համար ոչ երկրորդական ազդեցություն ունեցան օսմանյան մամուլում, ի մասնավորի տեղական «Իթիդալ» թերթում այդ օրերին լույս տեսած գրգրիչ հոդվածները, մահմեդականների շրջանում ստահող լուրերի տարածումը, ինչպես նաև միտումնավոր կազմակերպված սարդիչ գրձողությունները, ինչպես օրինակ մզկիթներից մեկի վրա կերպ քսելը և դրանում հայերին մեղադրելը: Սրանք ակնհայտորեն միտված էին կոտորածների նախապատրաստման ու իրականացման համար որոշակի հոգեբանական նախադրյալներ ստեղծելուն:⁷

Ա. Աղոսիդեսը կոտորածների հոգեբանական պատճառների թվում կարևորում է թուրքերի, որպես արտոնյալ տարրի շրջանում այդպիսի կարգավիճակի կորուսի մտահոգությունը, որով փաստորեն մերժվում էր հայերին ու քրիստոնյաներին Սահմանադրության հոչակմամբ տրվելիք հավասար իրավունքները: Նրա կարծիքով սա տիրապեսող ռասայի ատելությունն էր ենթակա ռասայի նկատմամբ: Աղոսիդեսի կարծիքով, հենց այդ պատճառով էր, որ այս կոտորածները կոչված էին վարկարեկելու երիտրուրքերին մահմեդականների շրջանում մոլեռանդություն սերմանելով, ովքեր նոր գաղափարների նկատմամբ թշնամական զգացումներ ունեին:

Այս դիտարկումը պայմանավորված էր 1908 թ. երիտրուրքերի հեղաշրջումից և Սահմանադրության հոչակումից հետո կայսրության նախկինում հալածյալ ու իրավագործկ կարգավիճակում գտնվող քրիստոնյա բնակչության՝ այդ թվում հայերի շրջանում տիրող համընդհանուր խանդավառության ու ոգևորության երևույթներով: Նույնիսկ օտարերկրյա դիվանագետները վկայում են կայսրության տարրեր հատվածներում նման կտրուկ փոփոխությունների ու քրիստոնյաների ու մահմեդականների իրավահավասարության գաղափարի վտանգավորության ու հնարավոր հետևանքների մասին:⁸

Այս ամենի հետ մեկտեղ, ժամանակակիցները բազմաթիվ անգամ հիշատակում են Կիլիկիայում քրիստոնյա և մահմեդական համայնքների հարաբերականորեն խաղաղ համակեցության մասին: Դաժան կոտորածների համար որպես ազդակ ծառալած այլ հո-

6 Ferriman Dackett. The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909, Yerevan, AGMI, pp. 16-17.

7 Տե՛ս Յ. Թէրզեան. Կիլիկիոյ աղէտը, Վ. Պոլիս, 1912, էջ 11-12, 26:

8 Տե՛ս A. Adosides, էջ 7, 8, 139-140.

9 Տե՛ս Из донесения русского генерального консула в Эрзеруме послу в Константинополе И. А. Зиновьеву, см. Геноцид армян в Османской империи, Ереван, Айастан, 1983. С. 188.

Հայկ Դեմոյան

գերանական դրդապատճառների կողքին օտար աղբյուրները նախանշվում են կրոնական մոլեսանդրությունը և մահմերականների մոտ բռնության հանդեպ բնատոր հակումը դեպի մոլեսանդրությունը:

Թուրքիայի պատմությունը հուչում է, որ քաղաքական վարչակարգերի փոփոխելիության պայմաններում հայ բնակչության դեմ բռնությունների կիրառումը դիտվել է որպես մնայուն ու անփոփոխ քաղաքականություն: Հատկանշական է, որ այս հանգամանքի վրա ուշադրություն է հրավիրում Աղանայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը, իր հայտնի կոչում նշելով հետևյալ «Քաղաքական ու կրօնական մոլեսանդրությամբ զազանցած թուրք բռնապետութիւնը 1896-06-ին իր կազմակերպած ջարդերով Հայաստանը սպանդանցի մը վերածելէ վերջ, ապրիլ 1/14 էն ի վեր ամենասուկալի հարուածը կուտայ Կիլիկիոյ սրտին: Են մենք ամենատխուր փորձառութիւնը ունեցանք, թէ Թուրքիան, վարչական ինչ փոփոխութիւններ ալ որ կրէ, ըլլայ միապետական թէ սահմանադրական, հայացինց սկզբունքը իր այլամերժ ծրագիրներուն հիմնակէտը պիտի կազմէ...»:¹⁰

Այսուհետու հեղինակը շարունակում է. «Ոչ ոք կրնար երևակայել, թէ անցեալին մեջ կրած այնքան զրկանքները, տառապանքները, թափած այնքան արինները մոռնալու տրամադիր հայութեան հանդէպ, սահմանադրական թէժմին մը օրով, կեղրոնական կառավարութեան, Աղանայի կուսակալութեան և իսլամ խուժանին եղբայրակցութեան համակական ցոյցը այսքան արինուու պիտի ըլլար...»:¹¹

Նոյն հեղինակը, Աղանայի ողբերգական իրադարձությունները որակելով որպես «կանխամտածված ոճիր» իր աշխատանքներից մեկում նշում է. «Սահմանադրական թէժմին Թուրքիոյ մէջ հոչակուելէն յեսոյ Հայերը եթէ յանցանք մը ունեցան՝ յաս յետադիմական Թուրք տարրին, որ դժբախտաբար ահաւոր թիւ մը կը կազմէ տակալին, այն ալ Օսմ. Սահմանադրական Թէժմին իրենց անկեղծ եւ բողոքանուր փարումն էր: Եթէ Հայերը յանցանք մը ունեցան իրենց անձին հանդէպ, այն ալ Սահմանադրական թէժմին վրայ իրենց չափազանց վատահութիւնն էր, վատահութիւն մը, թէ Սահմանադրական թէժմին տակ այլեւս ջարդերն ու կողոպուտները անկարելիութիւններ էին»:¹²

Չնայած որոշ օտար և հայ հեղինակներ հակված էին կարծելու, որ կիլիկյան ողբերգության հիմնական մնացակորը սուլթանական վարչակարգի մնացուկներն ու Կոստանդնուպոլիսից ստացված հրամանն էր կոտորածներ իրականացնելու համար, այդուհանդերձ կոտորածների ծավալները, տեղական իշխանությունների ակնհայտ պասիվ, իսկ որոշ դեպքերում էլ բացահայտ իրահրիշ գործելատն ակնհայտորեն մղում էին հենց երիտրությական վարչակարգի ձեռագիրը տեսնել դժնդակ այս իրադարձությունների մեջ: Այս առունուլ մեկ այլ հեղինակ՝ Հելեն Գիրքնար, Աղանայի կոտորածներից հետո գրում է. «Այժմ մենք հասկացանք, որ միակ տարրերությունը հին ու երիտասարդ թուրքերի միջև դա այն է, որ երիտրութերն ավելի գործունյա և կատարյալ էին ջարդեր իրականացնելիս»:¹³

Անդրադառնալով կիլիկիահայության դեմ իրականացված կոտորածներում թուրքական կառավարության մեղակացության հարցին, Ֆերիման Դաքեթը, դատապարտելով Աղանայի կոտորածների իրականացման մեջ երիտրութերի մեղակացությանը, միաժամանակ նշում է. «Նրանք, ովքեր ծանոթ են Թուրքիային և թուրքերին զիտեն, որ առանց կառա-

10 Տե՛ս Կոչ համալս հայութեան արինազանգ Կիլիկիային համար, «Տարազ», 1909, No. 5-6, տես Հայ բռնանիք, Վենետիկ, 1985, էջ 43:

11 Նոյն տեղում:

12 Մուշեղ Եպիսկոպոս. Աղանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, Գահիրէ, Արարատ տպարան, 1909, էջ 8:

13 Helen Gibbons. The Red Rugs of Tarsus. A Woman's Story of the Armenian Massacres. Paris, 1919, p. 127.

վարության նախաձեռնության կամ համաձայնության Թուրքիայում երբեք կոտորածներ չեն լինում»:¹⁴

Արևմտահայ որոշ մտավորականներ փորձեցին իրենց վերլուծությունները ներկայացնել Աղանայի ողբերգության պատճառների շորջ, անուշադրության չմատնելով նաև հայկական կողմի անհեռատեսությունն ու անհրաժեշտ զգուշավորություն ցուցաբերելու կարևորությունը զանց առնելու հանգամանքները։ Այս առումով բավական տպավորիչ վերլուծություն է տալիս հայ մարմնամարզիկ, «Մարմնամարզ» հանդեսի խմբագիր Շավարշ Քրիստոնը, ով ի մասնավորի գրում է. «Սահմանադրությունն ասդին նոր կեանք մը սկսած Թուրքիոյ համար, բոլոր բաղկացուցիչ ազգերը սկսան իրենց բոլոր թափովը ինքնազարցման, բաղաքակրթութեան և յառաջադիմութեան հետամուս ըլլալ. հայերս ալ շարժեցանք, բայց բնականարար ոչ այն առողջ և գիտական թափով՝ որով պարտ էին շարժիլ, ի հարկէ մենք ամենէն աւելի զգացած ըլլալով բռնապետության շղթաներու ծանրութիւնը, մեր ուրախութիւնը և յառաջադիմութեան եռանդը ամենէն աւելի պիտի ըլլար, բայց այդ ուրախութեան և իմբնամոռացման օրերուն մէջ մոռցանք նկատի առնել բնական և բնախօսական օրէնք մը՝ որուն համեմատ, շատ նաստող մը, երկար ատեն պատկած հիւանդ մը, ապաքինելէլ վերջ, պարտասոր է քիչ մը ատենուան համար յամրաբար ընթանալ, իր ուժերը չսպառել, մինչեւ որ բոլորովին ապաքինի, մենք այս ճշմարտութիւնը մոռցանք ու ուղեցինք մէկ յափով ընթանալ և Թուրքիոյ առաջադէմ ազգը ըլլալ, սիսակեցանք ու չարաչար սոուժեցինք, վկայ՝ Ատանան, որ մեր կուրծքին վրայ գիտակցօրէն բացուած վէրը մէ մեզի յիշեցնելու համար թէ մեր յառաջադիմութեանք նախանձողներ կան, մենք մեր գործունեութեան մէջ մէթոս մը ի գործ չի դրինք և նմանեցանք այն վաճառականին՝ որ առանց կանոնաւոր տետրակի իր գործառութիւնները կը կատարէ և յետոյ կը զարմանայ իր անգիտակցօրէն կրած վնասին և զլխուն եկած փորձանքներուն համար, ահաւասիկ մենք ալ ազգային տեսակէտով ճիշդ այդ վաճառականին վիճակի մէջ կը գտնուինք»:¹⁵

Տնտեսական գործոնը Աղանայի ջարդերի իրականացման ժամանակ հիմնականում պայմանավորված էր բարեկեցիկ կյանքով ապրող ու զարգացած հանրութիւն դեմ կուտակված անհանդուրժողականությամբ և այդ հանրութիւն տնտեսական առավելությունները վերացնելուն կամ դրանց բռնությամբ տիրելու մղումով։ Պատահական չէ նաև այն հանգամանքը, որ կոտորածների հենց սկզբում զարդարաբները, Հենրի Վուդսի հիշատակմամբ, առաջին հերթին ոչնչացրեցին մահմեդականների պարտացուցակները։¹⁶

Աղանայի երեսփոխան Ալի Մյոնիֆ թէյն հետևյալ կերպ է մնենաբանում Աղանայի իրադարձությունները. «... Դուք՝ Քրիստոնեաներ՝ կը յառաջադիմեք, կրթական և առեւտրական ուղղութեանը յառաջ՝ կ'անցնիք. Օտարները ձեզի համար դպրոցներ կրանան, Պատրիարքարանը կ'օգնէ և դուք կզարգանաք. Բայց մեր իսպամները չեն յառաջիններ եւ եղած տեղերնին կը մնան։ Եթէ երկրի մը մեջ ժողովուրդի մը մէկ մասը յառադիմէ, իսկ որիշ մէկ մասը յետադիմէ՝ ահա այսպէս կրլլայ»:¹⁷

Օտարազգի ականատես-վկանները ևս մատնանշում են, որ «համակարգված» կոտորածների և ջարդերի հիմնական պատրվակներից մեկն է հանդիսացել 1895 թ. արհավիրքներից խուսափած և զգալի ազգային հարստություն կուտակած կիլիկիահայությունը,

14 Ferriman Duckett, նշվ. աշխատ. էջ 6.

15 Շավարշ Քրիստոն. Հայ մարմնամարզական միութեան կատարելիք գործը, «Մարմնամարզ», թի 17, օգոստոսի 31, 1912, էջ 309:

16 Henry Woods. The Danger Zone of Europe, p. 140.

17 Համբարձում Յ. Աղմանակ. Ատանայի Եղեռնը և Գոնիայի յուշեր, Նիւ Եորք, Կոչնակ տպարան, 1950, էջ 79:

Հայկ Դեմոյան

քանի «հին թուրքերը առավել քան երբեք ատում էին նրանց և միայն սպասում էին առիթի թաղանթելու նրանց ինչըր»:¹⁸

Հարկ է նշել, որ Սահմանադրության հոչակումից հետո զենքի ազատ վաճառքը և քրիստոնյաների կողմից աննախադեպ ծավալների հասնող զենքի ձեռքբերումը, հանդիսությունների ու տոների ժամանակ պարբերաբար կրկնվող հրաձգությունները, աննկատ չեն մնացել մահմեդական զանգվածի ու իշխանությունների ուշադրությունից: Քրիստոնյաների համար ինքնապաշտպանության հավանականության մեծացումը արտոնյալ ու նախահարձակի իրավունքը ու կարգավիճակը ունեցող մահմեդական մոլեռանդ հատվածը չէր կարողանում ընդունել ու հաշտվել այդ իրողության հետ:

Քրիստոնյաների ու մահմեդականների իրավահավասարության անհնարինությունը, քրիստոնյաների առաջադիմությունը և հաջողությունները լրացուցիչ լիցք հաղորդեցին կոտորածների ժամանակ մոլազարության աստիճանի հասնող դաժան սպանությունների իրազործման համար:

Հատկանշական է, որ կոտորածներից մի քանի օր առաջ հոյն ըմբիշը պարտության էր մատնել թուրք ըմբիշին, ինչը լուրջ ընդվզումներ էր առաջացրել Աղանայի մահմեդական բնակչության մոտ:¹⁹

Ա. Աղոստիեսի կարծիքով, Սահմանադրության հոչակումից հետո ազատական զաղափարախոսությունները որևէ ազդեցություն չեն թողել թուրք հավաքանության վրա: Նա նշում է, որ նոր վարչակարգին մահմեդական զանգվածները թեև առերևույթ ենթարկվում էին, սակայն թշնամի դիրք էին բռնել դրա նկատմամբ: Այն բնազդաբար մերժում է ամեն կարգի բարենորոգում, որն օտար էր և հանդիսանում էր նմանակում քրիստոնեականի հետ: Ահա այս միջավայրն է, որ հնարավոր դարձեց նոր վարչակարգի օրոք հայկական կոտորածները, որոնք անպատճ մնացին Սահմանադրությունից և հետո:²⁰

Ֆրանսիացի հեղինակ Ժան դ'Աննեկն ընդգծում է արմատացած թշնամական վերաբերմունքի և հայկականի հոգեբանական գործոնի նշանակությունը 1909թ. կոտորածների պատճառների մեկնարանման հարցում, որը պայմանավորված էր հայերին բնորոշ առավելություններով՝ աշխատասիրությամբ և առևտրական մրցակցության ոլորտում թուրքերի նկատմամբ նրանց գերիշխող դիրքով, ինչը թուրքերին դրդել է կողոպուտի և սպանության:²¹

Հավասարության անհնարինության վկայությունը հանդիսացավ «Ազատություն, հավասարություն, եղայրություն» կարգախոսերով իրազործված Սահմանադրության խորհրդանշան հանդիսացող հայկականարի ոչնչացումը կոտորածների ժամանակ և «հայկական կոտորածի իրազործմամբ հավատարմության ուղղույնի ուղերձը հղում սովորական Արդու Համիլին»:²²

Հ. Վուդսը կոտորածների պատճառներից նշում է նաև հարյուրամյակների ընթացքում գոյություն ունեցող ընդդիմացումը հավասարության զաղափարին, ինչպես նաև ազգամիջային ատելության զգացումը (feeling of racial hatred):²³

18 Alice Shepard Riggs's Shepard of Aintab, Gomidas Institute Books, Princeton and London, 2001, p. 78.

19 Ferriman Duckett, op. cit. p. 67.

20 Տե՛ս A. Addossides. Arméniens et Jeunes-Turcs; pp. 8-9.

21 Տե՛ս Վ. Պողոսյան. 1909թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գմանամամբ, Երևան, 2009, էջ 69:

22 Henry Woods, The Danger Zone of Europe, p. 176.

23 Նոյն տեղում, էջ 140:

Հոգեկան ցնցումը և հոգեբանական հետևանքները

Աղանայում տեղի ունեցած ջարդերն աննախաղեավ էին սպանությունների դաժանությամբ ու անմարդկայնությամբ: Ըստ Ա. Աղոսիդեսի, Կիլիկիայի իրադարձությունների ընթացքում ապշեցնում են մի ամրող ժողովրդի ոչնչացման համար որդեգրված «դաժանությունը և անհավատալի լկտիությունը»:²⁴ Ականատեսների վկայությամբ տեղի ունեցած հրեշավոր գործողություններն ու արյունալի խրախճանքները գերազանցում էին մարդու կողմից ընդդեմ մարդ արարածի կիրառած դաժանության դրսորումները: Ականատեսները վկայում են «սարսափից գունատ և ահարեւությունից համբ դարձած մարդկանց» մասին, ովքեր գտնվում էին հոգեբանական ծայրահետ անմիտաք վիճակում:

Այս ամենին հաջորդեց ինքնասպանությունների այլքն ու վերապրածների խելազարվելու դեպքերը, որոնք եկան լրացնելու, Հ. Վուդսի կողմից «սատանայական» (diabolic)²⁵ որակված կոստրածների պակասը:

Այս առումով հատկանշական է Զարել Եսայանի հետևյալ տողերը, որոնցում պատերավոր կերպով նկարագրվում է ջարդարաբների հոգեկան վիճակը. «Ոճրագործները զարհութելի արքևութենալ մը բրնուած էին. հողալով ու ոռնալով կը յարձակի նոյն իսկ մոլորած տղոց վրայ, աչքերնին դարձած, մարդկային որեւէ. զգացումէ զրկուած, անանոն զազաններու պէս էին: Այսօր երբ կը վերյիշեմ այդ պատկերները, դժուարս կուզայ հաւատալու, նոյն իսկ ինձի որ աչքովս տեսայ, թէ իրականութիւն են անոնք»:²⁶

Իսկ Արշակուիի թեոդիկի մոտ այսպես է նկարագրում հոգեցնցում ապրածների վիճակը. «Ամիսներու ընթացքին՝ առիթը շատ ներկայացած էր ականատեսներու սարսափելի պատմութիւնները կարդալու թերթերէ, Աղետքին ու ամոր մամրամամութեանը վրայօք: Լալազին ընթերցումներ՝ որ - զիտեմ - նոյնիսկ արգիլուած էին շատ մը հայու տուներէ, վասն զի աստունով խորապէս ազդուողներ էին եղած, զգայնիկ անձեր՝ սուկումէ ցնցում, ցնցումէ տագնաապ ծածանուո՞ հիւանդ ինկած էին»:²⁷

Ա. Աղոսիդեսի մոտ հանդիպում ենք հետևյալ նկարագրությունը. «Սարսափից, հոգենածությունից և սովոր կիսամեռ մարդկանց մեծ մասն այլս շատ բան չէր հիշում: Բազմաթիվ մարդկանցից երկար ու ձիգ օրեր պահանջվեց հիշողությունը վերականգնելու համար: Ունանք զիտեին, թէ ողբերգությունից առաջ քանի հոգուց է բաղկացած եղել իրենց ընտանիքը և հաճախ անհրաժեշտ եղան շաբաթներ՝ ոչ թէ քանդված, այլ պարզապես ցրված օշախը վերականգնելու համար...»:²⁸

Աղանայի կոստրածների ուշագրավ հետևանքներից էր նաև մահմեղական մտավորական շրջաններում կոտորածների շուրջ բանավեճի ու քննադատության ի հայտ գալը: Այդպիսի հողվածներով հանդես եկան մահմեղական կին մտավորական Խալիդէ Սալիհը և ծագումով թուրք գրող Վալու ադ Դինը, ովքեր իրենց հրապարակումներում խստորեն դատապարտեցին տեղի ունեցած ոճրագործությունները:²⁹ Պետք է արձանագրել, որ եղան նաև թուրք և մահմեղական այլ պաշտոնյաներ ու շարքային քաղաքացիներ, ովքեր կարողացան իրենց ամձնական ջանքերի կամ միջամտության շնորհիկ փրկել բազմաթիվ հայերի կյանքեր, դրանով բողոքն արտահայտելով տեղի ունեցած անմարդ-

24 Ա. Աղոսիդես. նշվ. աշխ., էջ 26:

25 Տնտ. Henry Woods. նշվ. աշխ., էջ 128.

26 Զարել Եսաեան. Ակերակներուն մէջ, Պէյրութ, Տպարան Էտվան, 1957, էջ

27 Արշակուիի թեոդիկ. Ամիս մը Կիլիկիա, Կցկոտոր Նօրեր 1910, Կ. Պոլիս, էջ 24:

28 Ա. Աղոսիդես. նշվ. աշխ., էջ 83-84:

29 Նույն տեղում:

Հայկ Դեմյան

կային կոտորածների դեմ:

Մյուս կողմից ցնցող ազդեցություն թողեց նաև մահմեղականներին կախաղամ հանելու փաստը՝ քրիստոնյաների դեմ իրազործած ոճիրների համար: Ճիշտ է, մահապատժի ենթարկվեցին նաև անմեղ հայեր, այդուհանդերձ, այս դրվագը հոգեբանական որոշակի ազդեցություն թողեց մահմեղականների շրջանում, ուր տիրապետող մտայնություն էր մահմեղականի հանդեպ քրիստոնյայի իրավազորկ լինելը, հատկապես դատական ասյաններում և իրենց իրավունքների պաշտպանության հարցում:

«Անտարակույս, ժամանակը դեռ չի եկել, և հավանաբար երբեք էլ չի գա, երբ Թուրքիայում քրիստոնյայի իրավունքը հավասար կշեռքի վրա կդրվի մահմեղականի շահերի հետ», - գրում էր Աղոսիդինը:³⁰

Ա. Աղոսիդեսի և մյուս օտարազգի հեղինակների ու ականատեսների հաղորդումները վկայում են կոտորածներին, թալանին, իրկիզումներին ու դիակների պղծնան գործողությանը զանգվածային մասնակցության մասին: Ըստ որում, սպանությունները, կոտունքներն ու նվաստացումները որոշակի բեմականացման տարրեր են կրել, իսկ դրանցում, սպանված հայերի դիակների հանդեպ անհարգալից վերաբերմունք են ցուցաբերել նաև մահմեղական երեխաններն ու կանայք, ինչը վկայում է համատարած ու վայրագ պահտողի մասին:

Ամփոփելով նշենք հետևյալ հիմնական եզրակացությունները.

• Աղանայի և Հայեայի վիլայեթի հայկական կոտորածների հետևանքով կիլիկիահայության և կայսրության մյուս հասվածների հայ բնակչության շրջանում շեշտակի փոփոխություն նկատվեց հեղափոխությունից հետո առաջ եկած ոգևորության ու օսմանյան պետության հանդեպ տածած հավատարմության մեջ: Առաջ քաշվեց այն տեսակետը, համաձայն որի վարչակարգերի փոփոխելիության պարագայում, Հայկական հարցի և հայերի նկատմամբ իշխանությունների ու հասարակ մահմեղական բնակչության մոտեցումը չենթարկվեց փոփոխությունների ու արմատական վերանայման:

• Ավելի զարգացած ու արդիական հանրույթի նկատմամբ կասկածամտության ու անհանդուրժողականության դրսևորումները որոշ մահմեղական գործիչներ դիտարկեցին ինքնաքննադատության տեսքով:

• Երիտրուրքերի ուղղակի և ոչ ուղղակի մեղսակցությունը Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածներում հայ բնակչության շրջանում առաջ բերեց մտավախություններ մոտալուս կոտորածների նոր այրի հավանականության առումով, սակայն հայկական որոշ քաղաքական ուժեր շարունակեցին համագործակցությունը երիտրուրքերի հետ, դրանում տեսնելով որոշակի երաշխիքներ նոր վտանգներից խուսափելու համար:

• Կիլիկյան կոտորածները առաջ բերեցին նաև որոշ սահմանափակ բողոքի ալիք մահմեղական մտավորական շրջանակներում, ինչն արտահայտվեց մի շարք հոդվածներով, որում հեղինակները դատապարտում էին հակահայ ջարդերը՝ դրանք որակելով անմարդկային և խալամի դրույթներին հակասող:

30 A. Adosides, նշվ. աշխ., էջ142.

Hayk Demoyan

Psychological Causes and Consequences of 1909 Massacres in Adana and Aleppo

Vilayets: Preliminary Analysis

Summary

1909 Adana massacres heralded the real intention of the Young Turks for total annihilation of the Armenian population of the Ottoman Empire, seeing it as the only way to solve the Armenian question. The massacres left a great psychological impact on the Armenians, both in Ottoman Empire and worldwide, thus creating the atmosphere of insecurity and expectation of the forthcoming major massacres. It also created a huge wave of emigration of the Armenians from the Cilician region.

Massacres touched the excitement of the Armenians who reacted positively to the overthrow of the «Red Sultan» Abdul Hamid II in 1908 who was a symbol of the Turkish tyranny and massacres. Inhuman treatment of the Cilician Armenians and, especially the participation of the Army of Revolution in the massacre led to the conclusion that the change in regime in the Ottoman Empire did not bring any positive alteration in the approach of the Turkish government towards the Armenians. Moreover, Young Turks continued the anti-Armenian policy of the Sultan which resulted in the state organized and implemented Genocide against the Armenian subjects of the Ottoman Empire during 1915-1918.